

SZEMLE

Bárdosi Vilmos, Szólások, közmondások eredete

Frazeológiai etimológiai szótár

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2015. 746 lap

Ha csak kezünkbe vesszük a lexikográfus BÁRDOSI VILMOSnak a Szólások, közmondások eredete. Frazeológiai etimológiai szótár című hatalmas, csaknem hét és fél száz oldalas, most megjelent könyvét, és csupán belepillantunk néhány szólás, közmondás szócikkébe, elsősorban azok eredete, kialakulása után érdeklődve – azonnal észlelhetjük, hogy ez esetben nem mindennapi, hanem kiemelkedő lexikográfiai munkával van dolgunk. Megérezték ezt azok a szakemberek és a szólások, valamint más frazémák, egyáltalán a lexikográfia iránt érdeklődők is. Tudniillik az ilyenkor szokásosnál jóval nagyobb számban – mintegy százhuszan – jelentek meg BÁRDOSI művének bemutatóján, amelyet az immár nyelvészeti kiadvány emelkedett, mindig gondos munkát végző Tinta Könyvkiadó rendezett ez év május 27-én az ELTE Bölcsészettudományi Karának tanácstermében. Megjegyzem, ezt az összejövetelt még ünnepélyessé is tette az a tény, hogy száz éve született O. NAGY GÁBOR, mondhatnánk: a magyar frazeológiai kutatásoknak a megalapozója, akit a bemutatott mű szerzője is mesterének vall. Tehát a bemutatón órá is emlékeztünk.

Kérdés most már: mi teszi kiemelkedővé BÁRDOSI jelen művét a viszonylag gazdag lexikográfiánkban is?

Induljunk ki abból, mi készítette a szerzőt a frazémákkal kapcsolatos könyve megírására? Mindjárt az előszóban jelzi is: „Mindennapi beszédünk fontos részét alkotják [...] két vagy több szóból álló, többé-kevésbé kötött formájú, gyakran homályos eredetű és igen képszerű állandó szókapcsolatok, frazeológiai egységek, összefoglaló nevükön frazémák. [...] A jelentésüket értjük is ezeknek a frazeológiai egységeknek, azt már többnyire nem tudjuk, hogyan kapták átvitt értelmüket, milyen szemlélet, nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, szokástörténeti háttér alapján alakultak ki bennük a mára már gyakran elhomályosult képek” (7; a pusztán oldalszám a továbbiakban az ismertetett mű lapszámát jelenti). A mű célja tehát – mint a szerző részletesebben kifejti – etimológiai jellegű: a frazémák eredetének, kialakulásának a vizsgálata. E vizsgálat jellemzése előtt azonban utalnunk kell arra, hogy BÁRDOSI e kötetének megjelenése előtt alapos tanulmányt írt a Magyar Nyelvőrbe „Egy készülő magyar frazeológiai etimológiai szótár elé” címen (Nyr. 2015: 1–17). Ebben a kitűzött cél mellett arról is tájékoztat, hogy milyen módszerrel fogja végezni a feldolgozást, megjelölve a közelebbi célt: „a munka célja, hogy O. NAGY GÁBOR szellemi hagyatékát összegezze, megőrizze és folytassa, ugyanakkor azt – már csak az azóta eltelt idő és a kutatások fejlődése miatt is – több szempontból meg is haladja” (Nyr. 2015: 2). Tanulmányában BÁRDOSI rövid nyelvtudomány-történeti képet fest a frazémák eredetét vizsgáló korábbi magyar kutatásokról, és ebben kiemeli, hogy O. NAGY GÁBOR 1957-ben megjelent „Mi fán terem?” (akkori tréfás elnevezéssel Mifantológia) című könyvében „280 magyar szólás, közmondás eredetét, művelődéstörténeti, képkeltő, szemléleti háttérét világítja meg olvasmányos stílusban, de tudományos

korszerűséggel és rendszerességgel.” Azt is megjegyzi, hogy hasonló jellegű összefoglaló munka azóta se született.

Az elmondottak másfelől azt jelentik, hogy O. NAGY GÁBOR valójában a nyelvtörténeti, filológus szemléletet és módszert alkalmazta, és BÁRDOSI – csak helyeselhetően – azt vette át, felhasználva természetesen az évtizedek alatt kialakult újabb eljárásokat és a saját korábbi eredményeit. A nyelvtörténeti módszer, amely nálunk az 1960-as évekig vezető helyet foglalt el a nyelvtudományban, mára szinte teljesen visszaszorult. Ez a szemlélet és módszer – mint ismeretes – többek között különösen a következőket tartotta szem előtt: egy-egy nyelvi jelenség eredetének, történeti alakulásának a kutatásakor minden felmerülő – akár kis jelentőségűnek látszó – kérdésnek is gondosan utána kell járni; a velük kapcsolatos előző tanulmányokat számba kell venni, az alkalmazható eredményeit – hivatkozással! – fel kell használni, továbbá a szerző által kikövetkezteteket közzétevő dolgozatot pontosan, érthetően meg kell fogalmazni, és még sorolhatnám tovább. BÁRDOSI idevágó célkitűzéseit találóan így fogalmazza meg: „körültekintő mikrofilológiai vizsgálatok alapján kívántam leírni azon frazémák keletkezésének, kialakulásának izgalmas nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, interkulturális körülményeit, amelyeknek átvitt értelme adott esetben jól ismert a nyelvhasználók körében, de a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséből mégsem tudják a metaforikus értelmet levezetni, és így a frazéma eredete is homályban marad előttük.” (10)

Az én megítélésem szerint tehát az új frazeológiai etimológiai szótárt főleg két dolog tette kiemelkedővé. Először az, hogy a szerző O. NAGY GÁBORNAK a szólások és közmondások eredetét vizsgáló, újnak mondható eljárását építette tovább, valamint, hogy a nyelvtörténeti és filológus módszert következetesen alkalmazta. Közben azonban a frazeológiai etimológiai szótárnak az újdonságszámba menő műfajáig eljutott, több kisebb-nagyobb horderejű újítást is bevezetett, amelyek szintén hozzájárultak a szótár kiemelkedő voltához. A következőkben ezekből emelek ki néhányat.

Először is O. NAGY GÁBOR örökségére támaszkodva kidolgozta a több szóból, egy vagy több mondatból álló vagy éppen dialógusrészletből lett frazémák eredetének szótári bemutatását, illetőleg középpontba állította – éppen az általa említett mikrofilológiai vizsgálatok segítségével – a frazémák származásának kutatási lehetőségeit. Mindezt mintegy alátámasztotta már – bizonyos szempontból – a több mint ötszáz, magyar és külföldi munkát felsoroló forrásjegyzék (581–627) és – ebből következően is – a gazdag, de mindig pontos hivatkozásrendszer. Ide kapcsolódik aztán – újdonságként – az immár elektronikus források felhasználása (a rájuk való hivatkozás módját l. 12 és 583, valamint Nyr. 2015: 6).

Új és nagy dolognak számít, hogy BÁRDOSI nem kevesebb, mint 1800 frazémának az eredetét vizsgálta meg az ismertetett szótárában. Aztán a benne előforduló szólásokat, szólamondásokat, szállóigéket, közmondásokat külön is felsorolja a Mutatók című részben az első alkotóelemük szerinti betűrendben (670–682). Továbbá felvesz 63 eredet szerinti fő témakört, és a tárgyalat szólásetimológiákat ezeknek megfelelően is besorolja, valamint az illetékes témakörben ismét felsorakoztatja (693–744).

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a frazémák – különösen a szólások – legtöbb esetben az illető nép lelkivilágának, gondolkodásmódjának, egész valójának a kifejezői. Ezért tekintette Bárdosi a szótár jelentős újításának, hogy „feltűnteti a frazémák gyakoribb – elsősorban európai – idegen nyelvi megfelelőit is ott, ahol az alkotóelemek, a bennük szereplő képek, valamint a jelentések teljes azonossága vagy nagyfokú hasonlósága azt lehetővé

tette” (11). Egyébként a leggyakrabban találkozunk a szólások idegen nyelvi megfelelői közül az angol, a francia, a német, a spanyol, az olasz, az orosz, a lengyel és latin nyelvűekkel, de vannak példák más közeli és távoli nyelvekből is.

Azt hiszem, teljesen új az ilyen szótárakban az „ikonográfia” címen jelzett eljárás, amellyel BÁRDOSI VILMOS élt szótára megszerkesztésekor. Ez azt jelenti, hogy egy-egy frazéma (szólás, közmondás, szállóige stb.) nemegyszer válik valamely műalkotás (főleg festmény, szobor) témájává. Ilyenkor a szótár szerzője a szócikk külön részében közli a megidézett mű képét és legfontosabb kultúrtörténeti adatait: az alkotó nevét, a mű címét, keletkezésének időpontját és a mű lelőhelyét vagy lelőhelyeit (l. részletesebben Nyr. 2015: 5).

Más esetekben a szótárszerkesztés során nem beszélhetünk az eddigiekhez hasonló újtásról, de arról igen, hogy például a szerző a szerkesztés egyes fázisait kiszélesítette, aztán a korábbiaktól eltérően más jelenségeket változtatott hangsúlyossá; továbbá gyakorlatiasabb megoldásokat keresett stb., és ilyenformán tette a szótárt teljesebbé és könnyebben használhatóvá.

Örültem például annak, hogy ebben a szótárban nagyobb szerepet kapott a kép. Ismeretes, hogy ez az egyik legfontosabb stílus eszköz, egyszerűen azért, mert stílusértékét attól kapja, hogy mindig láttat, és mindig valamilyen érzelmet, érzelmeket kelt. Nem alaptalanul írta Nagy László, a költő – elsősorban persze a költői képekre gondolva –: a kép energia-sűrítés. És a szólásokra talán az a legjellemzőbb, hogy kép van bennük, sőt a kép az alapja az illető szólásnak. Ezeket elemzi BÁRDOSI nagy beleérzéssel eredeti értelmükben, majd elhomályosult vagy éppen a megfeyjhetetlenségig menő átvitt értelmükben. Mert a legtöbbször ez magyarázza meg a szólás eredetét, vagy éppen lehetőséget ad a szólás többféle eredeztetésére. Egyébként a szólásoknak a „nyelvünk virágai” – tudtommal – O. NAGY GÁBORTÓL származó, becéző jellegűnek mondható elnevezése elsősorban a frazémákban lévő képre vonatkozhat. BÁRDOSI is többször emlegeti így a vizsgált frazémákat.

Lássunk egy példát más területről is. BÁRDOSI alaposan végiggondolta a szócikkek bemutatásának a módját is, hogy mondanivalóját a leggazdaságosabban, a legrövidebben, de érthetően adja elő. Például művének a 15. lapján – a számos rövidítés után – 14 jelet sorol fel. Természetesen megvan a szerepe mindegyiknek, a különböző zárójeleknek, a kis üres körnek, az üres négyszögnek, és így tovább. Annyit azért megjegyzek, hogy a bibliográfiai információkat bevezető jel (kis, kinyitott könyv ábrája?) olyan kicsi és halvány, hogy nehéz felismerni. Aztán az összes zárójelféleség (talán 5 vagy 6-féle) szerepel, és ha sűrűn egymásutánban fordulnak elő a szövegben, bizony az olvasónak sokszor törnie kell a fejét, hogy az éppen ott szereplőnek mi is a funkciója.

És mit tapasztalunk a szótár egészének a vonatkozásában, olyan példát hozva, amely azt bizonyítja, hogy BÁRDOSI közvetlenül is segíti a szótár felhasználásával folytatandó kutatásokat? Érdekesekek, sokatmondóak a szerzőnek a vizsgált frazémák eredetére vonatkozó általános következtetései, jóllehet ezeket inkább szintén a Magyar Nyelvőr-beli előtanulmányában tette közzé (Nyr. 2015: 6, 7 és 12–15). Azt is vizsgálta – természetesen a szótár felhasználásával –, hogy nyelvünknek ezek a fontos elemei mely területekről származnak, egyáltalán mik voltak a forrásaik. A forrásterületeket bizonyos tartományokba sorolta. Végül megállapítja, hogy a szótárban vizsgált frazémák 48 etimológiai tartományba sorolhatók. Azután ezeknek megfelelően – mindig ábécérendben – elő is számlálja őket, megjelölve azt is, hogy eredete szerint abba a tartományba hány frazéma tartozik, és hogy azok hány százalékot képviselnek az összes vizsgált frazémához képest. Mint egy ízelítőként megemlítek néhány etimológiai tartományt: az irodalom területéről származik

355 frazéma, és ez 22 százalékot jelent; a Bibliából származik 209 frazéma, az összes 13 százaléka, és 87 úgynevezett jövevényfrazémánk van, amely 5 százalékot képvisel (l. részletesebben Nyr. 2015: 12–15).

Kitérek még arra, hogy a vizsgált frazémák a keletkezésük idejét tekintve hogyan oszlanak meg. Mindjárt hangsúlyozom, hogy valójában minden korszak – a legrégebb időktől kezdve szinte máig – képviselve van. Mégis külön pozitívumnak tartom, hogy a szerző az általános szokástól eltérően viszonylag sok, huszadik században kialakult (több esetben szleng jellegű) – tehát mainak számító – frazéma eredetét vette bonckés alá. Egy megjegyzésem van. Magam az 1990-es évekbeli szólásokat így jellemeztem: „Újabb szólásaink – elsősorban az ifjúsági nyelvet és a katonai szlenget véve figyelembe – meglehetősen különböznek a korábbiaktól. Az ötletesség, szellemesség és humor mellett ugyanis a groteszk, azaz a nevetségesnek, valamint a meglepőnek, sőt az ijesztőnek a furcsa keveredése, továbbá a gúnyos, sőt trágár kifejező mód is jellemző rájuk.” (Édes Anyanyelvünk 1996. decemberi szám 12.) Nos, efféle szólásokkal – nem számítva néhány „szelidebb” példát – nemigen találkoztam.

Szólnom kell a sajátos szótár egészéről is. BÁRDOSI VILMOS frazeológiai etimológiai szótára jól átgondolt, logikus felépítésű alkotás. Kezdődik az előszóval (7–13), amely egyrészt megvilágítja a frazémák elméleti hátterét, másrészt megmagyarázza a szócikkek felépítésének, megszerkesztésének az egyes lépéseit. Ez utóbbiak a következők: a frazéma címszavának a kiválasztása, majd szótári alakjának meghatározása; ezt követi a frazéma jelentésmagyarázata; aztán az eredetmagyarázatok lehetőségeinek, buktatóinak a megtárgyalása; esetenként megtaláljuk az illető frazéma idegen nyelvi megfelelőit, illetve az ikonográfiai vonatkozásait; a sort a frazémával kapcsolatos bibliográfiai vonatkozások felsorolása zárja. Mivel a szerkesztő – mint már jeleztem – arra törekedett, hogy a szótárt könnyen és gyorsan lehessen használni, sok rövidítéssel és sok jellel élt szerkesztés közben. Az előszó után tehát következik a rövidítések és jelek felsorolása (14–15), majd maga a legtöbb oldalt elfoglaló szótári rész (16–579). Ezt követi a már említett „Felhasznált források” című hatalmas felsorolás (581–627). A kötetet a fontos szerepet betöltő „Mutatók” című fejezet zárja a következő beosztásban: névmutató (631–657), a szótárban előforduló frazémák mutatója, az első alkotó elemük szerinti betűrendben (658–692), a szólások, szállóigék, közmondások stb. mutatója eredetük szerint (698–744). Végül a Károli és a Káldi-Biblia helyeinek, rövidítéseinek megfeleltetéséről olvashatunk (745–746).

Itt, a recenzió végén utalok arra, hogy tanulmányozva BÁRDOSI hasznos és szép munkáját, egyetlen lényegesebbnek tűnő hiányérzet támadt bennem, közelebről a tárgyalt frazémák elméleti hátterével kapcsolatban. A szerző Magyar Nyelvőr-beli előtanulmányának az elején joggal jegyezte meg: „Jelen tanulmánynak nem célja a frazéma tudományos igényű meghatározása, sem a frazématípusok osztályozása” (Nyr. 2015: 1, jegyzet). Egyetértek ezzel magam is, ez az egyébként aktuális témakör külön könyvet érdemelne. De annyit talán érdemes lett volna megtenni, hogy a szerző mindjárt az előszóban – hangsúlyozva: a saját véleménye szerint – körülrja a frazéma lényegét. Majd közli a vizsgált frazématípusokat meghatározásukkal együtt.

Végezetül a Frazeológiai etimológiai szótár feltétlen erényének tartom az olvasmányos jellegét. Azt, hogy minden szócikke ösztönöz a további olvasásra, elmondhatjuk tehát: a szótár szinte olvastatja magát. Ezt pedig az magyarázza, hogy a szerző a szólások, közmondások, szállóigék stb. eredetét mindig „illő” és hatásos stílusban adja elő: egyszer elbeszélés-

szerűen, máskor kiemelő érvelésekkel, ismét máskor tréfásan, de mindig odaillően, továbbá érthetően és érdekesen. Hangsúlyozhatjuk, hogy az érthetőség érvényes a szakmaibb jellegű részekre is. Egyébként BÁRDOSI kitűnő érzékkel tudja a bizonyító érveket is összefoglalni.

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy BÁRDOSI VILMOS sokrétű és érdekesen megírt műve igazi nyeresége nyelvtudományunknak. Segíti ugyanis új módszerével, elért eredményeivel (1800 frazéma eredetének vizsgálati eredményeit mutatja be!), elméleti következtetéseivel előre viszi elsősorban a lexikográfiai munkálatokat, de segíti a szaktudomány más ágait is: a lexikológiát, a szemantikát, a stilisztikát, a pragmatikát, a szociolingvisztikát, és így tovább.

Kiknek ajánlhatnánk tehát tanulmányozásra, felhasználásra, de csupán elolvasásra, olvasgatásra is? Elsősorban nyilván a szakembereknek, aztán a magyartanároknak, illetve a tanároknak általában, valamint a diákságnak és mindenkinek, aki szeret olvasni, és érdekel a szólások, közmondások kialakulása, illetve a magyar lelkiséget is tükröző frazémák története.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Slíz Mariann két könyvéről

1. Személynévadás az Anjou-korban. Históriaantik, Budapest, 2011. 269 lap. – 2. Anjou-kori személynévtár 1301–1342. Históriaantik, Budapest, 2011. 508 lap

1. „[A] 20. század első felét (...) tekinthetjük a történeti személynévkutatás legkiemelkedőbb időszakának” – állapítja meg SLÍZ MARIANN Személynévadás az Anjou-korban című monográfiájának bevezető fejezetében (16; a továbbiakban a pusztán lapszámok e kötetre utalnak). Mégis: „a középkori névadást egészében áttekintő összefoglalás nem született meg” (16). Nem is születhetett, mivel – amint erre BENKŐ LORÁND még a múlt század közepén felhívta a figyelmet – „Minden további munkálkodásunk alapja és feltétele, hogy az anyag, amivel foglalkozunk: tehát a régi magyar személynévkincs viszonylag teljes gyűjteménye rendelkezésünkre álljon” (1949: 247). A 20. század második felében számos személynévgyűjtemény született (a legfontosabbakat l. 16–17), ezek azonban „a 15. és az azt követő századokból” (16) merítenek, másfelől egyikük sem tekinthető „átfogó” névgyűjteménynek. E tekintetben korszakhatárt FEHÉRTÓI KATALIN 2004-ben megjelent Árpád-kori személynévtára (ÁSznt.) jelent. S bár az Árpád-kor utáni időszak neveinek az egész ország területére kiterjedő összegyűjtése még várat magára, de egyes területekről már jelentős névanyag áll rendelkezésünkre elsősorban a 15. és az azt követő századokból (16–17, hivatkozott munkák; vö. továbbá N. FODOR 2010a).

A 2004-ben megjelent ÁSznt. monumentális gyűjteménye ugyanakkor le is zár egy korszakot. A nyomában megjelenő névgyűjtemények (a modern történeti onomasztikai kutatások forrásaiként) már nem elégedhetnek meg a nevek előfordulásának (és dicsérendő módon szövegkörnyezetének l. 18) dokumentálásával, a mai tudományos igényű személynévtárak egyfelől feltárják – amennyiben lehetséges – a nevek etimológiáját, másfelől – azon az elven, hogy a név elválaszthatatlan a viselőjétől – megkísérlik a nevek (olykor eltérő nevek egyazon) viselőjének azonosítását, továbbá helyhez, illetve társadalmi réteghez